

УДК 341.16(38)

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ФРАНЦУЗЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1789-1794 РОКІВ

THE FRENCH REVOLUTION FROM 1789 UNTIL 1794

Матвєєва Т.О.,

*викладач кафедри історії держави та права України та зарубіжних країн
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

Французька буржуазно-демократична революція 1789–1794 рр. являла собою зразок найбільш радикального буржуазного перевороту. Були змінені феодальні виробничі відносини, утворювалися сприятливі умови для розвитку більш прогресивних для того часу капіталістичних відносин. У своєму розвитку революція пройшла всі стадії і досягла найвищої точки у період якобінської диктатури.

Ключові слова: Велика французька буржуазно-демократична революція, Декларація прав людини та громадянина 1789 року, Конституція 1791 року, конституційна монархія, жирондистська республіка, якобінська диктатура, закон маркіза Ле-Шапельє, національна гвардія, Генеральні штати, Конвент.

Французская буржуазно-демократическая революция 1789–1794 гг. представляла собой образец буржуазного радикального переворота. Были изменены феодальные производственные отношения, создавались благоприятные условия для развития более прогрессивных для того часа капиталистических отношений.

Ключевые слова: Великая французская буржуазно-демократическая революция, Декларация прав человека и гражданина 1789 года и конституция 1791 года, конституционная монархия, жирондистская республика, якобинская диктатура, закон маркиза Ле-Шапельє, национальная гвардия, Генеральные штаты, Конвент.

The French Revolution was a period of far-reaching social and political upheaval in France that lasted from 1789 until 1799. And was partially carried forward by Napoleon during the later expansion of the French.

Key words: Declaration of the rights of man and of the citizen, French revolution, monarchy, estates general, the Bastille, Napoleon, French republic, Versailles, French empire, established of republic.

Протягом XVII – XVIII ст. ст. в Англії та Європі відбулися буржуазні революції. У ході цих революцій утворився союз класових сил, керівна роль в якому належала буржуазії. Для того, щоб об'єднати ці сили, надати своїм вузько класовим інтересам загального характеру, буржуазія висунула гасла, здатні привернути до боротьби народ. Так, за часів Французької буржуазної революції 1789–1794 рр. таким закликком, підтриманим учасниками революції, стали «свобода, рівність, братерство». Однак у міру того, як розгорталася революція, ставало зрозуміло, що кожний з її учасників розумів ці слова по-своєму. Буржуазія трактувала їх як свободу від феодальних обмежень і перешкод, формальну рівність перед законом, свободу приватної власності, свободу експлуатації. Народні маси прагнули під цим прапором досягти іншого результату: фактичної рівності і свободи від експлуатації, зрівняльного розподілу землі та інше. Тому з розвитком революції, у міру того, як вона підносилася на ще вищий щабель, зростали і поглиблювалися суперечки між її учасниками. Все це призводило до того, що на якийсь момент буржуазія, намагаючись припинити революцію, сама ставала контрреволюційною силою, а народні маси, навпаки, прагну-

ли вести революцію далі, поглиблювати її, справедливо вважаючи, що вони не здобули ще від революції істотних результатів. Виникав розкол у самому таборі революції. Так проявлялася загальна закономірність усіх буржуазних революцій: неможливість тривалого союзу промислової й торгової буржуазії, яка виступала гегемоном революційного табору, з основною рушійною силою революції – народом, бо існували розбіжності у питанні про зміст і способи здійснення соціально-економічних, політичних та інших суспільних перетворень. До того ж треба звязати на те, що й сама буржуазія не була цілком однорідною. До її складу входили аристократична верхівка, середні верстви у вигляді торгово-промислової буржуазії, і, нарешті, дрібна буржуазія. Кожна з цих груп мала свої власні інтереси, які часто не збігалися, а, навпаки, суперечили один одному. Всі ці причини зумовили те, що всередині єдиної спочатку маси учасників революції з її розвитком і розв'язанням поставлених перед нею завдань відбувалося розмежування, змінювалося співвідношення класових сил. Окремі групи буржуазії відходили від революції, намагалися стримати її подальший розвиток, припинити поступальний рух уперед, переходили до контрреволюцій-

ного табору, а на зміну їм приходили ті соціальні сили, які ще не вичерпали своєї революційної енергії. Розстановка класових сил, їх співвідношення, яке змінювалося у міру розгортання буржуазної революції, були покладені в основу виділення найважливіших етапів розвитку буржуазних революцій. Такий підхід дає можливість визначити основні закономірності процесу.

Аналіз головних етапів розвитку буржуазної революції у Франції доводить, що революція була тут найбільш рішучою і послідовною, тут вона пройшла всі етапи, досягла кульмінаційного піднесення у своєму розвитку. Вихідним моментом у визначенні етапів розвитку французької буржуазної революції 1789–1794 рр. є положення про поступальний розвиток буржуазної революції – у першій буржуазній революції за пануванням конституціоналістів іде панування жирондистів, за пануванням жирондистів іде панування якобінців. Кожна з цих партій спирається на більш передову. Як тільки дана партія довела революцію настільки далеко, що вже не може ні йти за нею, ні тим більше очолювати її, – цю партію відстороняє і посилає на гільйотину сміливіший союзник, який стоїть за нею. Революція рухається таким чином, по висхідній лінії. Отже, французька буржуазна революція пройшла три основних етапи, розвиток йшов по висхідній, на кожному з етапів революційним рухом керувала одна з буржуазних партій. Перший етап революції тривав з 14 липня 1789 року до 10 серпня 1792 року [1, с. 54]. Безпосереднім приводом для початку революції став конфлікт Людовика XVI з Генеральними штатами, за допомогою яких уряд сподівався знайти шляхи і засоби подолання фінансової кризи. Відкриття Генеральних штатів, куди було обрано 600 представників від дворянства і духовництва, а також 600 депутатів від третього стану (головним чином представників великої буржуазії) відбулося 5 травня 1789. Але виявилось, що принцип роботи цієї установи залишився старим: кожен стан одержував один голос. Представники третього стану не погодились з цим, вимагаючи нових принципів роботи, поіменного голосування. Наполягання народних мас, їхня підтримка, виявлена депутатам третього стану, прискорили розвиток подій, відчувши, що зволікання викличе хвилю народного обурення, яке може повернутися і проти самих Генеральних штатів, депутати третього стану вжили рішучих заходів: 17 червня 1789 року проголосили себе Національними зборами, а 7 липня – Установчими зборами. Таким чином, вони стали на шлях рішучої боротьби з абсолютизмом. Тим часом уряд готувався до кривавої розправи з антифеодальним рухом (у столицю стягувалися війська). Однак народ Парижа зірвав ці плани і 13 липня 1789 року спалахнуло збройне повстання. 14 липня повстанці штурмом заволоділи королівською фортецею – в'язницею Бастилією. Ця подія не тільки врятувала Установчі збори, а й була початком буржуазної революції. У перші дні революції панувала, на перший погляд, єдність усіх революційних сил. Спільні лозунги, здавалося, згуртували всіх в однорідну масу: робітників, власників мануфактур, ремісників та адвокатів. У часи революційного піднесення були прийняті важливі рішення: про утворення буржуазної національної гвардії, про скасування феодальних станів і станових привілеїв, про свободу промисловості і торгівлі. Було запроваджено нову адміністративну систему, за якою Франція поділялася на 83 департаменти, проведено церковну реформу. Вершиною цих перетворень було прийняття Установчими зборами 26 серпня 1789 року найважливішого програмного документа революції – Декларації прав людини і громадянина. Розроблена у дусі загальнонаціонального маніфесту, який проголошував права громадян, що скинули панування феодального гноблення, Декларація закріплювала найважливіші принципи феодального ладу. «Представники французького народу, які створили національні збори і вважають, що тільки неосвіченість, забуття прав

людини і зневага до них виявляються єдиними причинами суспільних бід і пороків урядів, – було сказано у вступі до документа, – прийняли рішення викласти в урочистій декларації природні, невіддільні і священні права людини. Проголосивши, що «люди народжуються і залишаються вільними й рівними у правах» [2, с. 17]. Декларація відносила до таких природних і неотторканих прав людини свободу, власність, безпеку й опір гнобленню (ст. 1-2 Декларації). Джерело суверенітету у нації, тому «закон є виразом загальної волі» (ст. 6). Базуючись на цих положеннях, Декларація закріплювала принцип загального виборчого права, проголошувала представницький характер законодавчого органу як верховного органу державної влади, розподіл влади на законодавчу, виконавчу і судову, встановлювала принцип буржуазної законності. Принципи Декларації прав людини і громадянина були викликом старому відживаючому ладу. Декларація утверджувала новий, буржуазний лад. Закріплені у ст. 17 святість і неотторканість приватної власності узаконювали новий тип експлуатації людини людиною – буржуазний. Цей чисто буржуазний характер Декларації проявлявся і у тому, що вона обминула мовчанням питання про скасування всіх феодальних повинностей і феодального землеволодіння. Нічого не було сказано й про скасування рабства у французьких колоніях, не було згадки й про свободу союзів і зборів.

Так, уже на першому етапі виявилася ще одна закономірність – з розвитком революції все більш наочним ставав її буржуазний характер. Селянські виступи змусили Установчі збори зайнятися аграрним питанням. 4 серпня 1789 року Установчим збором було проголошено «повне знищення феодального режиму», а насправді – декретоване скасування лише другорядних особистих феодальних повинностей селян і деяких монопольних прав дворянства. Найважливіші для селянства так звані реальні повинності (цenz, панщина, шампур), згідно з декретом, підлягали викупу. Одночасно у повному протиріччі із принципами Декларації прав людини і громадянина Установчі збори закріпили новий порядок виборів в органи державної влади й врядування. Було введено цензову виборчу систему, за якою провадився розподіл усіх громадян на «активних» і «пасивних». При цьому виборчих прав набували лише «активні». До їх складу входили чоловіки, що досягли 25 років, не були слугами за винагороду, сплачували прямий податок у розмірі, не нижчому на 3-денний заробіток робітника, і мали можливість на свій кошт придбати спорядження і зброю для служби у національній гвардії [1, с. 27].

У 1791 році був прийнятий реакційний закон «про збори робітників і ремісників одного стану і однієї професії», відомий як закон Ле-Шапельє. Під загрозою кримінального покарання цей закон забороняв союзи і страйки робітників. Такого розвитку французькій буржуазній революції надало те, що на першому її етапі політичне керівництво було у руках буржуазної аристократії і частини дворянства, що обуржуазилася. Це насамперед банкіри, власники великих мануфактур, колоніальних підприємств, судновласники, багаті й знатні землевласники, які перебували свої землеволодіння на буржуазний лад. Їхня партія конституціоналістів на першому етапі революції мала більшість у всіх найважливіших політичних установах й органах.

Конституціоналісти були найбільш помірною партією французької буржуазії. Вони зовсім не намагалися різкого зламу феодально-абсолютистського ладу. Їхнім ідеалом була цензова конституційна монархія. Відповідно до цього конституціоналісти у 1791 році розробили конституцію, яка на їхній погляд, повинна була стати завершальним актом революції. Конституція зберегла за дворянством право на землю і феодальні повинності й у той же час закріпила політичне панування буржуазії. Вона

зафіксувала компроміс між цими класами Франції і таким чином відступила від основних принципів Декларації прав людини і громадянина. З конституцією 1791 року Франція ставала конституційною монархією, яка спиралася на принцип розподілу влади. Законодавча влада передавалася однопалатним Національним зборам, що формувалися на основі цензового виборчого права з розподілом громадян на «активних» і «пасивних». До виключної компетенції Національних зборів належало право вирішувати розмір державних прибутків і витрат, справи війни і миру. Розробка питань законодавства, введення нових посад та інше. Виконавча влада належала королю і міністрам, яких він призначав. Особа короля вважалася за Конституцією «священною і недоторканою» У його руках була зосереджена найвища виконавча влада, від нього залежало призначення й звільнення міністрів. Однак виконавча влада за конституцією повинна була функціонувати відповідно до законів, прийнятих Національними зборами. Судова влада оголошувалася незалежною від Національних зборів і короля. Разом з тим суди не мали право втручатися у здійснення законодавчої влади і діяльність органів врядування. Суддів обирали на основі цензового виборчого права [2, с. 34]. Конституція 1791 року формально проголосила буржуазні права і свободи (свободи совісті, право на збори, право на скарги й петиції до уряду та ін.), але не давала жодних гарантій їх здійснення. Більше того, різного роду обмеження зводили нанівець проголошені свободи.

У вересні 1791 року Установчі збори було розпущено. Людовик XVI підписав конституцію, почалося комплектування нових державних органів. На цьому велика буржуазія визнала революцію остаточно завершеною, вона була цілком задоволена досягнутим. Партія конституціоналістів фактично виконала свою програму. 1 жовтня 1791 року були скликані Національні збори, які розпочали свою роботу. Однак народні маси не були задоволені наслідками революції. Вони розглядали події, що сталися, лише як початок революційних перетворень, вимагали продовження і поглиблення революції. Селянство посилювало боротьбу за повну ліквідацію дворянського землеволодіння, за скасування феодальних повинностей. Все рішучішою ставала і боротьба міського населення. Уряд використав силу для придушення народних виступів, у райони селянських заворушень було направлено загони національної гвардії. У липні 1791 р. на Марсовому полі підступно розстріляли неозброєну демонстрацію парижан, які зібралися для прийняття петиції з осудом монархії. Всі ці події свідчили про те, що велика буржуазія перетворилася на реакційну силу. У таких умовах король та його оточення розробили плани контрреволюційного перевороту. Все більша кількість дворян емігрувала з Франції, покладаючи надії на іноземну інтервенцію. Намагався втекти за кордон і Людовик XVI. 20 квітня 1792 року Національні збори, щоб попередити удар контрреволюції самі оголосили війну австрійському імператору. Але вагання і навмисна бездіяльність уряду, зрада дворян-офіцерів спричинили поразку французької армії. Все це змусило народ знову взяти долю революції у свої руки. Добровольці – волонтери з усіх кінців Франції прибували у Париж, щоб звідси вирушити на боротьбу з ворогом. Народ, відчувши зраду у королівському палаці, вимагав скинення Людовика XVI. 10 серпня 1792 року у Парижі спалахнуло збройне повстання. Керувала ним Революційна комуна Парижа. Людовика XVI було заарештовано. Панування конституціоналістів закінчилося, конституція 1791 року втратила свою силу. Було оголошено скликання нового найвищого органу влади – Національного конвенту, у виборах якого мали брати участь усі французи, яким виповнився 21 рік [2, с. 141]. Повстання 10 серпня 1792 року знаменувало вступ буржуазної революції у Франції у другий етап її розвитку з хронологічними рамками від 10 серпня 1792 року по 2 червня 1793 року. Повстання 10 серпня покінчило з

монархією, і з політичним пануванням конституціоналістів. Керівна роль на другому етапі революції перейшла до жирондистів – політичного угруповання, яке виражало інтереси торгово-промислової, насамперед провінційної буржуазії. Вони й увійшли до складу Тимчасової ради – нового уряду революції. Жирондисти зовсім не прагнули серйозних революційних перетворень. Але на їхню політику впливала наявність Революційної комуни, яка виступала сміливо і рішуче, обстоювала інтереси народу. Суттєвого значення набувала й наявність якобінців – дрібнобуржуазної партії, яка боролася разом із народом за послідовне здійснення завдань буржуазної революції. Щоб отримати голоси на виборах у Конвент, жирондистам довелося вжити певних заходів в інтересах селянства. Вони провели розпродаж емігрантських земель, припинили судові справи, пов'язані з претензіями феодалів до селян. Але невдовзі самі жирондисти вже прагнули завершити революцію, побоюючись подальшого її розвитку. Про співвідношення сил на другому етапі революції свідчив склад Конвенту, що розпочав роботу у вересні 1792 року. Усього було обрано 795 депутатів: близько 200 жирондистів і приблизно 100 якобінців. Більшість депутатів не входила у ці угруповання. Це нестійке угруповання іронічно називали «болотом». З особливою гостротою напруженість політичної боротьби у Конвенті виявилася у ті дні, коли йому випало вирішувати долю короля. Людовик XVI був засуджений Конвентом. За страту короля висловилося 387 депутатів, проти – 334. Але й ця незначна перевага голосів була забезпечена завдяки якобінцям, які наполягали на поімennomу голосуванні. 3 вересня 1792 року Франція стала республікою [2, с. 158]. Жирондисти були проти подальшого розвитку революції. Вони намагалися стримати її, сковували силу народу у боротьбі проти зовнішніх ворогів та їх контрреволюційних посібників у самій країні. Подібно до того, як це було з конституціоналістами, жирондисти у 1793 році перетворилися на контрреволюційну силу. Все це ускладнювалося тим, що різко погіршилося економічне становище Франції. Аграрне питання все ще не було вирішено. Селянські заворушення не вщухали. Особливої гостроти на початку 1793 року набула продовольча проблема. У Конвент надходили численні скарги про те, що народ голодує. А у цей час спекулянти безперервно підвищували ціни, штучно створювали нестачу продуктів харчування. У таких умовах активізувалася контрреволюція. Арміям європейської коаліції, до якої приєдналися Англія, Іспанія, Голландія, вдалося кілька разів завдати поразки французьким військам. Спалахнули закологи і у самій країні. Так, у березні 1793 року почався роялістський заколот у селянській провінції Вандеї. Незадоволення народних мас політикою жирондистів вилилося у збройне повстання. 31 травня 1793 року у Парижі вдарили на сполох. Народ оточив будинок, де засідав Конвент, вимагаючи дозволу на арешт жирондистських депутатів. Однак цей виступ зазнав невдачі. 2 червня відбувся новий виступ, на цей раз Конвент був змушений декретувати арешт 29 жирондистів – членів Конвенту. Політичне панування жирондистів було зламане. Революція рухалася вперед, набувала все більш демократичного характеру. Народне повстання 31 травня – 2 червня 1793 року передало владу якобінцям – представникам революційної дрібної буржуазії. Революція вступила у третій етап свого розвитку: 2 червня 1793 – 27 липня 1794 року етап її найбільшого піднесення, її кульмінаційний момент. До влади прийшла дрібнобуржуазна партія, яка виступала у союзі з народом, з низами міста й села. Це була найбільш революційна сила в історії французької революції. Якобінці взяли владу в умовах смертельної небезпеки, що нависла над революцією. Катастрофічне скорочення виробництва, гостра продовольча криза. Небачене зростання спекуляції. Голодні бунти і т.д. доповнювалися заколотами і змовами контрреволюційних сил, натиском інтервентів, які намагалися погасити

полум'я революції. З-поміж 83 департаментів, на які поділялася Франція, 60 були захоплені арміями інтервентів або опинилися у руках заколотників. Влада Конвенту зберігалася лише над голодуючим Парижем і незначною територією навколо столиці, які були охоплені звідусіль вогнем контрреволюції. Республіка була на краю загибелі. Війська інтервентів рухалися з півночі, сходу і південно-східного напрямку. Армію Франції було дезорганізовано зрадою Демур'є, солдати голодували. В обкладеному прусаками Майнці було з'їдене все живе, включно до пацюків. Жирондистські депутати, що втекли з Парижа, використовуючи стан голоду, провокували заколоти, якими були охоплені 60 з 83 департаментів. Повстала селянська Вандея – відстала область Франції, де селяни перебували під сильним клерикальним впливом і вірили «у нашого доброго короля». До того ж англійський флот блокував порти Франції, бунтівники оволоділи фортецею-портом Тулоном. Комітет суспільного порятунку, який очолював Дантон, став виявляти нерішучість і коливання. Це породило конфлікт у середовищі якобінців між прихильниками Дантона та Робесп'єра. 10 липня 1793 року Конвент перебрав Комітет суспільного порятунку, і Дантона було виведено з його складу. Керівництво перейшло до Робесп'єра та його прихильників. Новий комітет за його рішучістю щодо захисту революції стали називати «Великим комітетом суспільного порятунку». Ідеологічним центром революції, її політичним штабом стає Якобінський клуб. Він був заснований у липні 1789 року групою депутатів від «третього стану». Бретонський клуб, перетворений незабаром на «Товариство друзів конституції», яке у Парижі розмістилося у бібліотеці монастирського ордену Святого Якова і одержало спочатку прізвисько, а потім і офіційну назву якобінців. Спочатку клуб мав загальнодемократичний характер, до його складу входили всі противники абсолютизму, але переважали прибічники конституційної монархії. Навесні 1790 року вожді поміркованих Сійєс, Мірабо, Лафайет та інші засновують «Товариство 1789 року», а потім – клуб фельянів. Керівництво у клубі якобінців переходить до республіканців на чолі з жирондистом Бріссо [1, с. 172]. Повстання 10 серпня 1792 року викликало новий розкол у клубі. Жирондистів, зважаючи на їхню прихильність до компромісу з фельянами, було виключено з клубу. Лідерство перейшло до буржуазних революційних демократів – Робесп'єра, Дантона, Сен-Жюста та ін., за якими і залишилася в історії назва якобінці. Не будучи партією у сучасному розумінні, Якобінський клуб все ж таки мав розгалужену організацію. Штабом якобінців був Паризький якобінський клуб, на місцях діяли секції клубу. «Народні товариства» було створено у всіх містах та департаментах. Рішення Паризького якобінського клубу бралися до керівництва місцевими відділеннями. Після вигнання жирондистів безперечним лідером клубу стає Максиміліан Робесп'єр, палкий прихильник Руссо. Не будучи формально державною установою, Паризький якобінський клуб відіграв колосальну роль в управлінні революційною Францією. Засідання клубу відбувалися кожного вечора. Тут ухвалювалися рішення з усіх поточних питань, а наступного дня ці рішення проводилися через державні органи – Конвент,

Комітет суспільного порятунку та Комітет громадської безпеки. У Паризькому якобінському клубі суворо додержувалися принципу рівності, тут не було «начальства», не було міністрів, генералів, комісарів – всі були рівними. Паризький клуб і місцеві клуби періодично самоперевірялися. Тут створювалися репутації, звідси набиралися кадри для вищих і місцевих органів влади. Паризький клуб якобінців проіснував до падіння якобінської диктатури і був закритий постановою термідоріанського Конвенту 12 листопада 1794 року. Якобінці зуміли проявити невичерпну енергію і волю до перемоги. Основні і невідкладні завдання, що стояли на той час перед революцією, чітко сформулював Робесп'єр. У такі хвилини, вважає він, потрібна єдина воля треба, щоб народ об'єднався з Конвентом. Щоб залучити на свій бік народні маси якобінці вжили політичних та соціально-економічних заходів. Політичні дії виявилися у прагненні дати країні нову політичну основу. За два тижні були розроблені нова Декларація і нова конституція. 24 червня 1793 року обидва документи були готові. Декларація прав людини і громадянина 1793 року відрізнялася від попередньої більшим демократизмом і революційністю, тут були закріплені погляди якобінців на суспільство і державу. Декларація проголошувала непорушні права людини: рівність, свободу, безпеку і власність; метою суспільства є загальне щастя; уряд повинен забезпечити людині користування цими правами. Але якщо уряд порушуватиме ці права, то повстання народу проти уряду є його найбільш священне право і невідкладний обов'язок (ст. 35). «Суверенітет у народі, – сказано у ст. 25, – він єдиний, неподільний, його неможна погасити давністю». Право перегляду і зміни конституції належить тільки народу, всі державні посади надаються лише на певний строк [2, с. 126]. Якобінська декларація давала широкий перелік демократичних свобод: право на збори, свободу совісті, право подачі колективних петицій та ін. Обов'язком суспільства визнавалася допомога особам, нездатним до праці. «Суспільство повинне всіма засобами сприяти успіхам народної освіти і зроби ти освіту надбанням усіх громадян» (ст. 22).

Декларація стала одним з найбільш демократичних документів революції, вона закріплювала непорушність приватної власності, розглядала її як невіддільне і природне право людини (ст. 1-2). У документі Франція проголошувалася республікою, де верховна влада належить народу – сукупності всіх французьких громадян, передбачався досить своєрідний порядок здійснення законодавчої влади. Усі громадяни, які проживали на одному місці не менше шести місяців і досягли 21 року, щороку обирали Законодавчий корпус, який діставав право пропонування законів. Прийнятий Законодавчим корпусом законопроект потребував наступного затвердження народом. З цією метою «законодавче пропонування» розсилалося в усі департаменти Франції. І коли через 40 днів по тому «у половині департаментів плюс один одна десята частина первинних зборів кожного з них не відхилить проект, він вважається прийнятим і стає законом» (ст. 59). Революційний досвід якобінців враховано більшовиками при організації радянської влади у Росії. В.І. Ленін порівнював більшовиків з якобінцями 1793 року.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Маймескулов Л.М., Тихоненков Д.А., Россіхін В.В. Історія держави і права зарубіжних країн: підруч. Х.: Право, 2011. 518 с.
2. Жидков В.П., Крашенинникова А.П. История государства и права зарубежных стран: учебник для вузов. М.: НОРМА-ИНФРА, 1995. 703 с.